

QO‘QON XONI XUDOYORXON DAVRIDAGI IQTISODIY BOSHQARUV

Juliboyev Alimardon Abdulmajidovich

The student of the Kokand SPI, History faculty

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xudoyorxon davrida Qo‘qon xonligida xon xo‘jaligini boshqarish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy imkoniyat, yer, sarkori, Qo‘qon shahri, A.K. Gaines, Sarkorlik instituti.

Annotation: This article discusses the management of the khan's economy in the Kokand Khanate during the reign of Khudoyarkhan.

Key words: Economic opportunity, land, sarkori, Kokhan city, A.K. Gaines, Institute of Leadership.

Qo‘qon xonligi Xudoyorxon davrida sanoati yomon rivojlangan, lekin ichki va tashqi savdo bilan bog‘liq faol tovar-pul munosabatlariga ega agrar mamlakat bo‘lib qoldi. Iqtisodiyotning ahvolidan farqli o‘laroq, aholining, ayniqsa, shahar aholisining madaniyati va ma‘rifati rivojlanishi bilan vaziyat ancha yaxshilandi. Sharqshunos olim A. Kun 15 ta beklik nomini keltiradi: Qo‘qon va uning atrofi, Marg‘ilon, Shahrixon, Andijon, Namangan, So‘x, Maxram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, Chortoq, Naukat, Koson, Chust va Bobodarxon. Sarkorliklarga Asaka, Marg‘ilon, Baliqchi, O‘sh, So‘x, Koson va O‘zgand kiradi. Yirik feodallarning mamlakatning turli viloyat va viloyatlarida joylashgan yer egaliklarini yer egasi yoki mulkdorga daxldor shaxslar boshqargan. Aksariyat hollarda shahar korxonalarini o‘z kasbini yaxshi biladigan eng fidoyi ustalar boshqargan. Qo‘qon xonligida feodal muassasa sifatida sarkorlik instituti keng tarqalgan edi. Bu yerdagi sarkor siymosi biz o‘rganayotgan davrda ham qishloq xo‘jaligi, ham sanoat-savdo munosabatlarida yetakchi rol o‘ynagan. Sarkorlar ijarachilar vazifasini bajarib, soliq yig‘ish, yirik korxonalar va yirik feodal yer uchastkalarini boshqarish, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi hunarmand feodallar shaklida, hukmron feodal elitaning qurilish faoliyati, aholi va uning moddiy resurslarini turli maqsadlarga safarbar etish ishlarini boshqargan. Ular yirik feodallar, jumladan, hukmron tabaqalar bilan bevosita moddiy ne‘matlar ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarini amalga oshirishning asosiy bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan. 60-yillarning o‘rtalarida bu yerda bo‘lgan A.K.Geyns hammadan ko‘ra xonlikning shimoliy hududlari, Toshkent va Turkiston sarkorlari haqida yozgan edi. U sarkorlar haqida quyidagi ma‘lumotlarni qoldirgan: “Toshkentdagi hiraj yig‘ilishga Qo‘qon hukmronligi davrida Toshkentning eng hurmatli aholisi orasidan bek etib tayinlangan sarkor boshchilik qiladi”. O‘sha davrning boshqa bir muallifi Turkiston shahridagi hirajlar to‘plamida sarkorning o‘rni haqida quyidagicha yozgan. “hirajni yig‘ish uchun bek tayinlangan, unga kotib yordam bergan. Non va bog‘ sabzavotlarini olib tashlash vaqtida bu shaxslar egalarini, non va sabzavotlar miqdorini yozib, xizmat qilishlari kerak bo‘lgan miqdorlarni ajratdilar. Keyin egalarining ro‘yxatlari bekka taqdim etildi, ikkinchisi esa, shubhasiz, sarkardaga ishonib, ro‘yxatda hisoblangan yig‘imning egasi tomonidan bekning don omboriga yuborilishini buyurish bilan cheklandi. Nonni qabul qilib, tekshirganda ham o‘sha sarkarda bo‘lgan”. “Mirot ul-futuh” muallifining yozishicha, Toshkentdagi Aziz parvonachi qozoq-qirg‘iz qabilalari, shahar aholisi va qo‘shinlari ustidan hokimiyatni to‘liq qo‘lga kiritib, mahalliy hukmdorlarga hiraj, zakot va boshqa soliqlardan bir misqol ham bermagan. Bu fakt sarkarlarning soliq yig‘ishdagi o‘rnini yana bir bor ta’kidlaydi.

Farg‘ona vodiysi shaharlarida hokimlar bilan birga sarkorlar ham tayinlangan. “Tasnifi g‘arib” muallifining yozishicha, yangi tugatilgan Qo‘qon xonligi shaharlariga Farg‘onaning

muvaqqat hokimi, Buxoro amiri Nasrulloning namoyandasi Ibrohim Xayol bilan “mohir sarkorlar” tayinlagan. Katta saroy sarkorlari lavozimi xonlikdagi eng yuqori lavozimlardan biri hisoblangan. Muayyan davrlarda davlatda hukmronlik qilgan feodal doiralar va guruhlar «bek, sarkarning eng yuqori mansablarini» egallab oldilar. Yorliqlar va boshqa hujjatlarda xon ko‘pincha sarkarlarga murojaat qilgan. Sarkorlar beklarning eng yaqin maslahatchilari bo‘lgan va ko‘pincha muhim topshiriqlarni bajargan. Shunday qilib, qipchoqlarga qarshi fitna uyushtirgan shaxs sifatida Qo‘qonga sudga yuborilgan toshkentlik mirzaboshi qipchoqlar boshlig‘i Musulmonqulga Toshkent qushbegi va ikki sarkoridan xazinaga torttug‘ (sovg‘a) qabul qilganligi haqida xabar beradi va katta qismini o‘z manfaati uchun yashirgan.

Xonlar va beklar soliqlarning o‘z vaqtida va to‘liq kelib tushishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish maqsadida qishloqlarda, turli joylarda oqsoqollar bilan birga sarkorlarni ham saqlaganlar. Hukmdorga sovg‘a sifatida bitta qo‘chqor olinganligi haqida dalillar mavjud. “Tasnifi g‘arib” muallifining chor hokimiyatining Yangi Marg‘ilondagi ilk faoliyati haqidagi ma‘lumotlari ham qishloqlarda sarkorlar saqlaganliklarini ko‘rsatadi. Yuqorida ta‘kidlanganidek, Xudoyorxon onasining vasiyatiga ko‘ra, masjidning sharqida uning sharafiga madrasa qurishni buyuradi va Mulla Turdali Mirzo sarkor etib tayinlanadi. Mirzo Olim masjidini ta‘mirlash haqida gapirar ekan, bu ishni aqlli sarkorga topshirish haqida yozgan. Shunday qilib, Xudoyorxon ham o‘zidan oldingi beklar singari tumanlardagi yer va hunarmandchilik muassasalari korxonalari, bog‘dorchilik va istirohat bog‘lari korxonalari, saroylar, turli idora binolari, hovlilar, diniy muassasalarni boshqargan. Xudoyorxon hukmronligining so‘nggi davrida shartli ravishda sarkorliklar uning saroyida ikkiga bo‘lingan; Ularning har birida 40 dan 50 tagacha katta (bozorli) va kichik (bozorsiz) qishloqlar mavjud edi. Bu shaxslar oziq-ovqat ta‘minotiga mas‘ul bo‘lib, hovlini, qo‘shin bilan birga xon kolonnasini ta‘minlaganlar va o‘zlariga qarashli qishloqlardan keladigan daromadlarni boshqarganlar. Xudoyorxon hukmronligining eng oxirida bu inoqlarning joylarini Xojali inoq va Tursun Muhammad inoq egallagan. Masalan, Sheralixon davrida Mallaxon, Xudoyor Muhammad Sodiq sarkor, vafotidan so‘ng, Xudoyor hukmronligining oxirida uning o‘g‘li Mulla Ishmuhammad sarkarlar boshqargan. Ko‘rsatilgan boshqa tumanlardan biriga tobe bo‘lgan Qo‘qon tumani. Shubhasiz, sarkarlarning aksariyati hukmron tabaqa egalari, harbiy amaldorlar, badavlat hunarmandlar, savdogarlar orasidan «nufuzli va boy kishilar orasidan» tayinlangan. Sarkorlarning boshliqlari bevosita Qo‘qon hukmdorlari bilan, xonning boshqa sarkardalarida esa xon bilan, qolganlarida esa bevosita bog‘liq bo‘lgan. Ularni va ularga bo‘ysunuvchi boshqa barcha yirik sarkarlarni xonning o‘zi, tumanlarda ham beklar tayinlagan. Bu sarkardalarning xonga muhrlari bo‘lgan, beklar va xon xonadonining boshqa a‘zolari kerak bo‘lganda sarkarlar bilan maslahatlashib, turli masalalarni hal qilish uchun barcha xo‘jalik masalalari bo‘yicha maslahatga odamlarni yuborganlar. Sarkorlar, shu jumladan ularning boshlari, qoida tariqasida, egasiga xabar bermasdan va uning roziligini olmasdan, hatto kichik biznesni ham amalga oshirishga haqli emas edi. Sarkorlarning ruxsat etilmagan xatti-harakatlari uchun xonlar, beklar, yer solig‘i-xarajlari, shu jumladan xon yerlari va qishloqlaridan olinadigan asosiy daromadlarni ijaraga oluvchilar katta sarkardalar edi. Shaharda ham, qishloqda ham katta xoraj yig‘ish joylari asosan doimiy ijarachilarga ijaraga berilgan, ularning aksariyati sarkarda edi. Xonlikning janubi-sharqiy viloyatlaridagi hiraj uchastkalarining deyarli yarmini sarkorlar, qolganini esa boshqa unvonlarga ega bo‘lgan, lekin ayni paytda sarkardalik vazifalarini bajargan amaldorlar ijaraga olgan. Xon va beklarning daromadlari, yuqorida qayd etilganidek, ular tomonidan belgilanib, ijarachi-sarkorlarga tayinlagan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Xudoyorxon davridagi o'rganilayotgan vaziyatdan Qo'qon xonligining xalq xo'jaligini boshqarish mavjud tartibni o'zgartirib, xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga alohida ta'sir ko'rsatganligini ta'kidlash lozim, davlatni siyosiy jihatdan yaxshilashga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гейнс А. К. Собрание литературных трудов. Т. II. СПб., 1888. С.532–535.
2. Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азией Туркестанский сборник. Т.378. С.98.
3. Bobobekov X. Qo'qon tarixi. Б. 113.
4. Vohidov Sh. Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar. - T.: 1996.